

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.57

VITALIY M. KOROL
Sumy State University (Ukraine)

ACTIVITIES OF THE STATE LABOUR RESERVES SYSTEM AS AN URBANIZATION FACTOR IN AFTER-WAR UKRAINE (1945 – the early 1950s)

Abstract. *The article is devoted to analyzing the role, scale of influence and significance of the Labour Reserves system for the post-war urbanization processes in Ukraine.*

The State Labour Reserves (SLR) was a Soviet centralized structure that mobilized young people, trained skilled workers, and accumulated and distributed this new personnel among enterprises in strategic industries and infrastructure. The activity of the State Labour Reserves system of the USSR became a rather specific factor that played a significant role in the urban development of Ukraine during the period of Late Stalinism.

The real impact of the Labour Reserves on urbanization processes was:

- the mechanical movement of a significant number of young people from rural areas to cities;*
- the transformation of potential workers in the agricultural sector into industrial workers, increasing the share of the working class compared to the collective and state farm peasantry;*
- the creating conditions for inculcating the urban way of life to young people mobilized from the countryside, their incorporation into urban society.*

The real reasons for the establishment of forced conscription into SLR facilities were the general militarization of the economy and society at the time, as well as the unpopularity of the hard-working jobs to which conscripts were sent, effectively using non-economic coercion.

It was assumed that a significant mass of young people had to move centrally from rural areas to industrial centres (that is, urban settlements).

Youth appeals to SLR facilities during the post-war reconstruction led to the organized migration of about three-quarters of a million young people from rural areas to cities. The cities of Eastern Ukraine (mostly Donbas) were the most significant areas of such centralized movement under the auspices of the Labour Reserves.

Soviet labour laws of the 1940s were analyzed. It was found that fleeing Labour Reserves and illegally leaving the workplace was considered a criminal offence and punishable by imprisonment.

The USSR State Labour Reserves system became one of the tools to control and regulate urbanization processes in the country for the Stalinist totalitarian regime.

Mobilized boys and girls were involved in non-agricultural sectors of the economy. They were forced to quickly get used to anonymous transactions among the large population of Ukrainian cities and inevitably changed their way of life, becoming part of a new generation of urban society.

The research is based on materials from the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and the State Archives of Sumy region.

Keywords: *city, Labour Reserves System, Late Stalinism, workforce mobilization, migration, factory training schools, vocational schools, urbanization, post-war reconstruction, youth.*

Citation. Korol V.M. Activities of the State Labour Reserves system as an urbanization factor in after-war Ukraine (1945 – the early 1950s). *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.57-65. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.57

КОРОЛЬ В.М.

Сумський державний університет (Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ЯК ФАКТОР УРБАНІЗАЦІЇ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ (1945 – початок 1950-х років)

Анотація. *Стаття присвячена аналізу ролі, масштабу впливу і значення діяльності системи трудових резервів для повоєнних урбанізаційних процесів в Україні.*

Державні трудові резерви (ДТР) були радянською централізованою структурою, що здійснювала мобілізацію молоді, підготовку з неї кваліфікованих робітників та розподіл їх серед підприємств стратегічних галузей промисловості та інфраструктури. Діяльність системи трудових резервів стала специфічним фактором, що відіграв помітну роль в урбаністичному розвитку України періоду пізнього сталінізму.

Реальний вплив трудових резервів на урбанізаційні процеси полягав у:

*- механічному переміщенні значної кількості молоді з сільської місцевості до міст;
- перетворенні потенційних працівників аграрної сфери на індустріальних робітників, збільшенні питомої ваги робітничої верстви порівняно з колгоспно-радгоспним селянством;*

- створенні умов для прищепленні молоді, призваної з села, міського способу життя, інкорпорації її до міського суспільства.

Призови молоді до закладів ДТР під час повоєнної відбудови призвели до організованої міграції близько трьох чвертей мільйона юних осіб з сільської місцевості до міста. Наймасштабнішим напрямком такого централізованого переміщення під егідою трудрезервів були міста Східної України (переважно Донбасу).

Мобілізовані з села хлопці та дівчата залучалися до позааграрних галузей економіки. Вони були змушені швидко призвичаюватися до анонімних взаємодій серед численого міського населення, неодмінно змінювали свій спосіб життя і ставали частиною нового покоління урбанізованого суспільства.

Система державних трудових резервів СРСР стала для сталінського тоталітарного режиму одним з інструментів контролю та регулювання урбанізаційних процесів у країні.

Ключові слова: *місто, система трудових резервів, пізній сталінізм, трудова мобілізація, міграція, школи ФЗН, ремісничі училища, урбанізація, післявоєнна відбудова, молодь.*

Цитування. *Король В.М. Діяльність системи державних трудових резервів як фактор урбанізації у повоєнній Україні (1945 – початок 1950-х років) // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.57-65. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.57*

Під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. процес урбанізації в Україні призупинився. Більше того, в роки нацистської окупації міста переживали діаметрально протилежне явище – деурбанізацію.

Лише під час повоєнної відбудови України поновлюється розвиток міських поселень, а питома вага їхнього населення зазнає активного зростання. Помітну роль в урбаністичному розвитку повоєнного періоду відіграв і один доволі специфічний фактор – діяльність системи державних трудових резервів СРСР.

Державні трудові резерви (ДТР) були радянською централізованою структурою, що здійснювала мобілізацію молоді, підготовку з неї кваліфікованих робітників, акумуляцію та розподіл цих нових кадрів серед підприємств стратегічних галузей промисловості та інфраструктури. Система ДТР була створена ще у жовтні 1940 р., але найбільшого свого розвитку трудрезерви набули вже після війни, коли було необхідно за короткий термін задовольнити колосальні потреби радянської економіки в кваліфікованій робочій силі.

Тематика повоєнних урбанізаційних процесів в Україні знайшла своє відображення в науковій літературі. Проте за радянської влади спектр досліджуваних питань міської історії суттєво обмежувався офіційними ідеологічними концепціями і партійними настановами. Ґрунтовне об'єктивне вивчення впливу радянської державної політики і соціально-економічних факторів на урбанізаційний розвиток країни розпочався лише з отриманням Україною незалежності. Серед сучасної історіографії відповідного напрямку передовсім варто згадати праці М. Алфьорова та Я. Гирича (Алфьоров, 2012; Гирич, 2008). Дослідженням трудових мобілізацій для проведення відбудови індустріальних центрів займаються В. Гаврилов і К. Жбанова (Гаврилов, 2012; Жбанова, 2015). Праці, що безпосередньо стосуються функціонування системи професійно-технічної підготовки кадрів повоєнного періоду, належать М. Лободі і А. Селецькому (Лобода, 2012; Селецький, 2012). Серед робіт західних авторів необхідно відзначити монографію британського історика Д. Фільцера, який торкається питання трудових резервів в контексті аналізу становища робітничої верстви доби пізнього сталінізму (Filtzer, 2002).

Проте діяльність системи ДТР як одного з чинників зростання міст та розвитку міського суспільства і досі залишається недостатньо висвітленим.

Мета цієї статті – проаналізувати роль, масштаб впливу і значення діяльності системи трудових резервів для повоєнних урбанізаційних процесів в Україні.

Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про державні трудові резерви СРСР” від 2 жовтня 1940 р. створювалася мережа шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), ремісничих (РУ) та залізничних (ЗУ) училищ, учнівський контингент яких мав формуватися шляхом призовних кампаній. Кількість сільської молоді, що підлягала мобілізації, чітко розраховувалася у співвідношенні 2 юнака на 100 членів колгоспу, рахуючи чоловіків та жінок віком від 14 до 55 років (Сборник, 1956: 372). Британський дослідник Дональд Фільцер вдало проводить паралель між таким принципом залучення та рекрутськими наборами до царської армії до запровадження загальної військової повинності у Російській імперії у 1874 р. (Filtzer, 2002: 120).

Передбачалося, що ця маса хлопців централізовано переміщуватиметься з сільської місцевості до індустріальних центрів, тобто до урбанізованих поселень. Одразу відзначимо, що мобілізація до закладів ДТР стосувалася не лише сільської молоді. Щорічно рішенням Раднаркому (згодом – Ради Міністрів) СРСР встановлювалися і плани призову для міст. Проте проблем із залученням міських підлітків до промисловості й так практично не було, тому головна увага під час проведення призовів була зосереджена саме на мобілізаційних кампаніях у сільській місцевості.

За передвоєнним законодавством до РУ та ЗУ мобілізувалися хлопці віком 14-15 років, а до шкіл ФЗН – 16-17 років. Враховуючи, що термін навчання в училищі становив 2 роки, а у школі ФЗН – 6 місяців, на виробництво молоді робітничі кадри мали потрапляти у віці 16-18 років.

Під час повоєнної відбудови з метою якнайбільшого розширення контингенту потенційних учнів вимоги до призовників дещо змінилися. Тепер до училищ вже призивалися хлопці віком 14-17 років, а до шкіл ФЗН – 16-18 років. Окремо визначалося, що до шкіл ФЗН для навчання на фізично важкі професії вуглевидобувної, гірничорудної, металургійної та нафтової галузей мобілізації підлягали особи чоловічої статі віком до 19 років включно. Для останніх служба в армії замінювалася перебуванням у системі ДТР, а їхнім призовом займалися місцеві військкомати.

За повоєнним законодавством було визначено, що до трудрезервів приймаються і дівчата: до училищ – віком 15-16 років, а до шкіл ФЗН, як і хлопці, – у віці 16-18 років (Сборник, 1956: 372-373).

Як правило, саме в такому юному віці молодь активно проходить процес соціалізації. Відтак, ці вчорашні підлітки могли швидко і ґрунтовно засвоїти незнайомий спосіб життя та пристосуватися до реалій існування в середовищі міського соціуму.

Щоб унеможливити плинність молодих кадрів і гарантовано “прив’язати” їх до певного виробництва, від самого початку створення системи ДТР було встановлено, що всі випускники шкіл ФЗН і училищ зобов’язані відпрацювати 4 роки підряд на державних підприємствах за розподілом Головного управління трудових резервів.

За цей час (4,5–6 років разом з навчанням) молодь із села встигала настільки врости в міське суспільство, що надалі питання про повернення додому здебільшого вже не виникало. Після відпрацювання обов’язкового терміну, усі зусилля спрямовувалися, як правило, на отримання більш вигідного місця роботи з кращими умовами праці та на облаштування зручнішого життя, але виключно в місті.

Важливий нюанс: усі трудрезервники (як примусово призвані, так і добровольці) отримували статус мобілізованих і не могли самовільно покинути систему ДТР. Втеча з школи ФЗН, ремісничого чи залізничного училища розцінювалася як кримінальний злочин і каралася ув’язненням у таборах на термін до 1 року. Аналогічне покарання позбавленням волі чекало і злісне систематичне порушення дисципліни під час навчання (Справочник, 1946: 105). Самовільне залишення визначеного владою робочого місця підпадало під дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., за яким порушники отримували до 4 місяців ув’язнення (Справочник, 1946: 99). Втім, якщо підприємство належало до військово-промислового комплексу, то протягом 1945 р. за діючого воєнного стану покарання для втікача зростало до 5-8 років таборів (Справочник, 1946: 100).

Отже, тоталітарна держава не залишала можливості легально уникнути зазначеної “примусової урбанізації” тим юнакам і дівчатам, яким випала доля одягнути трудрезервницьку уніформу з технічними знаками на гудзиках та кокардах.

Загалом середньорічна кількість робітників та службовців в УРСР протягом доби повоєнної відбудови зросла на 2,6 млн осіб – з 4,3 млн у 1945 р. до 6,9 млн у 1950 р. (Труд, 1988: 40-41). За той же період заклади ДТР в Україні підготували майже 1 млн молодих робітників (Король, 2012: 120). Легко підрахувати, що майже 40% усього згаданого приросту кадрів склали юнаки і дівчата, які пройшли через трудрезерви.

Наголосимо, що одним із завдань системи ДТР було перекачування потенційних трудових ресурсів сільського господарства до промисловості. Забираючи із села робочі руки, система повертала назад лише мізерну кількість кваліфікованої молоді для обслуговування аграрної галузі.

У відбудовчий період тільки окремі заклади ДТР готували кадри для сільського господарства. За 1945 р. лише 1053 випускники шкіл ФЗН і училищ були направлені в розпорядження Наркомату землеробства УРСР. Ще 163 особи було відправлено до Наркомату радгоспів УРСР. Однак зважаючи на загальну кількість тогорічного випуску молодих робітників установами ДТР республіки у майже 82 тис. осіб, необхідно констатувати факт, що підготовлені трудрезервами кадри для аграрної сфери становили не більше 1,5 % загальної кількості (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.21: 5).

Коли в 1947 р. система трудових резервів вийшла на максимальні кількісні показники, відносна частка випускників, спрямованих до села стала ще меншою. Протягом 1947 р. у розпорядження Міністерства сільського господарства та Міністерства радгоспів УРСР були передані 1250 осіб. Ще 112 випускників позапланово отримали призначення до аналогічних галузевих відомств всесоюзного рівня. Фактичний випуск закладів трудрезервів України тогоріч склав майже 184 тис. осіб (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 115). Отже, в ДТР частка підготовлених кадрів для аграрної сфери впала

до 0,7 %. До того ж згадана молодь, отримавши досвід проживання в місті та володіючи робітничими спеціальностями, сприяла поступовому (нехай і повільному) процесу урбанізації вже самої сільської місцевості.

Існує певна складність з визначенням, скільки саме вихідців з села було серед мобілізованих до трудових резервів. Якщо на рівні окремих обласних установ системи ДТР такий облік часто вівся сумлінно, то у звітах республіканського управління ця інформація в узагальненому вигляді не знаходила відображення, по суті ігнорувалася.

Втім, ми можемо оцінити приблизну чисельність сільської молоді, переміщеної трудрезервами до міста, проаналізувавши кількість мешканців гуртожитків шкіл ФЗН, ремісничих училищ й інших закладів ДТР.

Впродовж навчання учням-трудрезервникам держава законодавчо гарантувала забезпечення безкоштовним житлом. Спільне проживання в одному приміщенні за чітко регламентованими правилами цілком відповідало мілітаризованому характеру системи трудових резервів. Проте на початку відбудови економіки багато шкіл ФЗН та училищ не мали придатних для проживання приміщень. Часто будівлі, що були відведені під гуртожитки, тільки відбудовувалися. Тому міським підліткам, які потрапили до навчальних закладів за місцем проживання, житлової площі не виділяли. Вони і надалі мешкали вдома та щодня звідти ходили на навчання.

Загалом же переважна більшість трудрезервників мешкали у гуртожитках своїх навчальних закладів. Так, на початку 1945 р. в них проживали 81 тис. осіб або 63% загальної кількості учнів (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.9: 4зв, 33). Вже через рік чисельність мешканців гуртожитків збільшилася на 10 тис. осіб й у відносному значенні досягла вже 72 % (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.21: 1, 61). На піку свого розвитку на зламі 1947-1948 рр. ця кількість сягнула понад 166 тис. учнів. Однак, зважаючи на колосальний загальний розмір учнівського контингенту, відносне значення цього показника в цей час склало трохи більше 76 % (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 66).

Вказані показники потрібно вважати лише мінімально можливою кількістю сільської молоді, залученої до трудових резервів. За величезної перевантаженості гуртожитків хлопцям і дівчатам дозволялося шукати самотужки інші варіанти розміщення: жити у родичів, якщо такі були у місті, або винаймати за власні кошти нічліг поруч з школою чи училищем, якщо комусь з мобілізованих це, звичайно, було по кишені. До того ж чимало підлітків ходили на навчання до міст з навколишніх поселень. Наприклад, у 1946 р. в Сумській області учні-трудрезервники родом з сіл на відстані до 12 км від міст мешкали вдома і щодня долали пішки цю відстань, поки будувалися житлові корпуси (ДАСО, Ф. Р-3369. Оп.1. Спр.18: 13).

За даними про мешканців гуртожитків можна певним чином оцінити і розподіл сільської частини мобілізованого контингенту за статтю. Жіноча присутність у трудових резервах УРСР була порівняно невеликою. Наприклад, на початку 1945 р. у гуртожитках закладів ДТР загалом мешкали 50 тис. осіб чоловічої та 31 тис. жіночої статі. Тобто їхнє співвідношення становило близько 1,7 до 1 (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.9: 4 зв., 33). Після завершення Другої світової війни цей показник швидко змінювався на користь хлопців. На початку 1946 р. він вже становив 5:1 (75,5 тис. юнаків та 15 тис. дівчат) (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.21: 61), а в 1947 р. вийшов на показник приблизно 15:1 (156 тис. юнаків та 10 тис. дівчат) (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 66). Це пояснюється тим фактом, що школи ФЗН і училища від самого початку орієнтувалися на підготовку кадрів переважно для важкої промисловості, будівництва і залізниці, де затребуваною була саме фізично важка чоловіча праця. Дівчат же, як правило, приймали на навчання за нестачі призовників чоловічої статі.

Порівняно зі своїми сільськими однолітками юнаки та дівчата з міст перебували у дещо вигідніших умовах. За існуючої паспортної системи вони не були прив'язані до певної сільради та колгоспу, тому користувалися доволі високою мобільністю. Також використовуючи кращий доступ до інформації, вони мали більше можливостей з'ясувати особливості того чи іншого закладу трудових резервів свого міста і могли самостійно обрати місце свого навчання. Зокрема, міська молодь завжди віддавала перевагу різним видам училищ, які давали значно вищу кваліфікацію і були більш престижними, ніж школи ФЗН.

Крім того, оскільки термін навчання в училищах був приблизно вчетверо довшим, ніж у школах ФЗН, то учні змушені були там довше займати житлову площу. Щоб раціонально використати її, влада теж намагалася спрямовувати до РУ та ЗУ якомога більше міської молоді, яку житлом не потрібно було забезпечувати. Наприклад, у 1947 р. в УРСР у гуртожитках жили 80,1 % учнів шкіл ФЗН та лише 59,8 % вихованців училищ (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 66). Саме таким було і приблизне співвідношення між присутністю вихідців із села в цих двох групах закладів системи ДТР.

На функціонування досліджуваної структури професійно-технічної підготовки кадрів в Україні величезний відбиток накладали географічні особливості. Внаслідок нерівномірного розвитку промисловості в регіонах УРСР більшість навчальних закладів системи трудових резервів України були сконцентровані у трьох східних областях – Сталінській (Донецькій), Ворошиловградській (Луганській) і Дніпропетровській. Так, на початку 1948 р. у цих найбільш індустріально розвинених регіонах було зосереджено 571 заклад ДТР (59,2% загальної кількості в УРСР) (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 6).

Тому склалася ситуація, коли значна частина молоді, мобілізованої до системи трудових резервів, спрямовувалась у навчальні заклади (передовсім, школи ФЗН) Донецького вугільного та Криворізького залізорудного басейнів.

Важливо, що відправці до східних індустріальних центрів зазвичай підлягали тільки сільські хлопці. Переміщення міської молоді до Східної України вважалася недоцільною. Планами мобілізації передбачалося навчання міської молоді в училищах та школах ФЗН за місцем проживання, щоб додатково не завантажувати гуртожитки.

Це підтверджують дані зі звітів обласних управлінь трудових резервів про мобілізацію молоді, де подавалася інформація окремо про кількість призованої міської і сільської молоді та її розподіл за місцями призначення. Зокрема, з 2,2 тис. осіб, відправлених із Сумщини до шкіл ФЗН Сталінської області в 1945 р. усі були призвані із сільської місцевості (ДАСО, Ф. Р-3369. Оп 1. Спр. 12: 8). Наступного ж 1946 р. Сумське облуправління ДТР спрямувало до Донеччини приблизно 4,5 тис. юнаків, з яких не було жодного міського жителя (ДАСО, Ф. Р-3369. Оп 1. Спр. 18: 8). У ході мобілізаційних кампаній 1947 р. із Сумщини відправлено близько 3,5 тис. осіб до Сталінської області та ще майже 4,5 тис. – до Ворошиловградської. І знову всі до одного з цих хлопців належали до сільської молоді (ДАСО, Ф. Р-3369. Оп 1. Спр. 24: 18). Наведена тенденція зберігалася протягом всього повоєнного періоду.

Щоб переконатися, що донором робочих рук для міст Донбасу виступала вся Україна, а точніше її сільська місцевість, варто звернути увагу, що жодна з областей не уникнула відправки своєї молоді на Схід. Лише протягом мобілізаційних кампаній 1947 р. до згаданого регіону було переміщено 94,6 тис. осіб, а саме: до Сталінської області – 38,3 тис., до Ворошиловградської – 47,2 тис., а до Дніпропетровської – 9,1 тис. (Див . Таблицю 1).

Таблиця. 1. Мобілізовані до закладів системи ДТР східних областей УРСР у 1947 р. (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 107-108)

Область проведення призову	Область призначення відправлення					
	До Сталінської		До Ворошиловградської		До Дніпропетровської	
	план	факт	план	факт	план	факт
Винницька	15010	8775	1000	1001	-	-
Волинська	-	-	1000	1036	-	-
Дрогобицька	-	-	1000	978	-	-
Житомирська	-	-	11225	6858	-	-
Закарпатська	1000	955	4000	3986	-	-
Ізмаїльська	-	-	2000	1236	-	-
Запорізька	-	-	-	-	575	568
Кам'янець-подільська	-	-	15380	6933	-	-
Київська	10465	9585	2600	2565	535	528
Кіровоградська	-	-	1300	1249	9800	6902
Львівська	-	-	1500	1528	-	-
Миколаївська	-	-	250	379	-	-
Одеська	1375	605	3300	3925	-	-
Полтавська	13360	8968	2200	2288	-	-
Рівненська	-	-	1300	1166	-	-
Станіславська	-	-	1500	1356	300	298
Сумська	7175	3421	5725	4462	-	-
Тернопільська	-	-	1500	1486	500	327
Харківська	-	-	1300	1289	-	-
Херсонська	1500	1319	2690	1408	550	481
Чернігівська	12500	4631	1800	1631	-	-
Чернівецька	-	-	600	564	-	-
РАЗОМ	62385	38259	63170	47324	12260	9104

Школи фабрично-заводського навчання Донбасу мали просто катастрофічні умови навчання і проживання. Підлітки, відірвані від рідної місцевості, потрапляли у повну залежність від державних установ та доброї чи злої волі посадовців і персоналу навчальних закладів. Через поширені випадки голоду, страшної антисанітарії, складної криміногенної ситуації та знущань з боку адміністрації ці школи ФЗН мали лиху славу по всій країні. Плани наповнення цих закладів завжди не виконувалися через масові ухилення молоді від відправлення до них та втечі вже прибулих. Наприклад, на зламі 1947-1948 рр. мережа закладів ДТР зазначених 3 східноукраїнських областей мала плановий контингент майже 188 тис. осіб (65,3 % усіх трудрезервників УРСР), а насправді в них вчилися лише близько 119 тис. (тобто 54,5 % усього фактичного контингенту республіки) (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 6).

Не маючи змоги повністю задовольнити трудові резерви Донбасу за рахунок української молоді, влада спрямовувала до Східної України значну кількість сільських юнаків (переважно військовозобов'язаних, призваних по лінії військкоматів) з сусідніх

республік СРСР (Білорусь, Молдова, західні регіони Росії). Лише в 1947 р. їх прибуло до східноукраїнських міст 28 тис. осіб (ЦДАВОВУ, Ф.4609. Оп.1. Спр.45: 20).

Вихідці із села, відправлені у міста до шкіл ФЗН та училищ, відразу ставали частиною кола людей, які жили поряд, мали уніфікований побут (у гуртожитках), спільно приймали однаково їжу (в їдальнях), але присутньо були роз'єднаними. Молодь потрапляла в середовище, що якісно відрізнялося від скріпленого звичаями і традиціями села. Ключовою відмінністю була відсутність одностайності, міцних родинних чи традиційних сусідських зв'язків, притаманних сільській спільноті. Натомість новоприбулим у місті необхідно було швидко призвичаюватися до пануючих тут анонімних трансакцій серед багаточисельного населення. Кожен трудрезервник був приречений стати не лише частиною створеного державою корпоративного конгломерату індивідів, але і членом великого суспільства («гезельшафту» за термінологією німецького класика соціології Ф. Тьоніса) (Тьоніс, 2005: 17).

Створюючи систему трудових резервів, сталінська влада цинічно пояснювала її запровадження покращенням життя населення. Стверджувалося, що у соціалістичному суспільстві зникли нужденні люди, які раніше (за капіталізму) змушені були шукати роботу, стихійно утворюючи резерв робочої сили для промисловості. Нібито саме через це держава була змушена централізовано забезпечити постійний притік молодого поповнення на підприємства шляхом примусових призовів (Сборник, 1956: 371).

Реальні причини введення примусових призовів до закладів ДТР полягали у тогочасній загальній милітаризації економіки та суспільства, а також у непопулярності серед населення робітничих спеціальностей з важкими умовами праці (шахтарі, металурги). З одного боку, тоталітарна держава хотіла гарантовано отримувати потрібну кількість кваліфікованих кадрів і розпоряджатися ними без їхньої згоди на власний розсуд. А з іншого – витратити мінімум ресурсів на їхнє утримання, не вкладатися у підтримання безпеки і комфорту праці та пристойного рівня життя робітників, фактично застосовуючи позаекономічний примус.

Констатуючи очевидний і загальновідомий факт неминучості урбанізації в умовах зростання індустріального виробництва, приходимо до висновку, що насправді система державних трудових резервів у СРСР не мала однозначного призначення прискорювати чи гальмувати розвиток міст. Вона стала для сталінського тоталітарного режиму одним з інструментів контролю та регулювання урбанізаційних процесів у країні.

Отже, призови молоді до закладів ДТР під час повоєнної відбудови призвели до організованого механічного переміщення близько трьох чвертей мільйона юних осіб з сільської місцевості до міста. Наймасштабнішим напрямком централізованої міграції під егідою трудрезервів були індустріальні центри Донбасу. Мобілізовані хлопці та дівчата залучалися до позааграрних галузей економіки, неодмінно змінювали свій спосіб життя і ставали частиною нового покоління урбанізованого суспільства.

Література:

Алфьоров, 2012 – *Алфьоров М.А.* Урбанізаційні процеси в Україні в 1945-1991 рр.: монографія. Донецьк: Укр. культурол. центр, Донецьке від-ня НТШ, 2012. 549 с.

Гаврилов, 2012 – *Гаврилов В.М.* Набори до закладів системи трудових резервів як фактор деформації статеві-вікової структури населення колгоспних сіл // Наукові записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 72-85.

Гирич, 2008 – *Гирич Я.* Урбанізація як складова розвитку міст УРСР в 1950-х-на початку 1960-х років // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. 2008. № 94-95. С. 16-19.

ДАСО – Державний архів Сумської області.

Жбанова, 2015 – *Жбанова К.* Організований набір робітників у відбудові Донбасу (1943-1950 рр.) // Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 174-181.

Король, 2012 – *Король В.М.* Чисельність учнівського контингенту шкіл системи трудових резервів Луганщини у відбудовний період (1943-1950 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. 2012. № XVIII-XIX. С. 119-125.

Лобода, 2012 – *Лобода М.К.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с.

Сборник, 1956 – Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.). Москва: Гос. изд. юрид. лит., 1956. 500 с.

Селецький, 2012 – *Селецький А.В.* Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920-1959 рр.): монографія. Київ: Вид-во Ін-ту проф.-техн. освіти НАПН України, 2012. 176 с.

Справочник, 1946 – Справочник по законодательству для исполнительных комитетов советов депутатов трудящихся. Т. 1 / под общ. ред. К.П. Горшенина. Москва: Юрид. изд. М-ва юстиции СССР, 1946. 516 с.

Труд, 1988 – Труд в СССР: статистический сборник / Госкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1988. 302 с.

Тьоніс, 2005 – *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство / пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. 262 с.

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Filtzer, 2002 – *Filtzer D.* Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System after World War II / D. Filtzer. Cambridge (Great Britain): Univ. Press, 2002. 294 p.

References:

Alf'orov, 2012 – *Alf'orov M. A.* Urbanizacijni procesy v Ukraini v 1945-1991 rr. [Urbanization processes in Ukraine in 1945-1991]: monograph. Donetsk: Ukr. kul'turolo. centr, Donec'ke vid-nja NTSh, 2012. 549 s. [in Ukrainian].

Gavrylov, 2012 – *Gavrylov V. M.* Nabory do zakladiv systemy trudovyh rezerviv jak faktor deformacii' statevo-vikovoї' struktury naseleennja kolgospnyh sil [Recruitments to institutions of the Labour Reserve system as a factor in the deformation of the sex and age structure of the population of collective farm villages] // Naukovi zapysky Tavrijs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. Vernads'kogo. Serija: Istorychni nauky. 2012. T. 25 (64). № 2. S. 72-85. [in Ukrainian].

Gyrych, 2008 – *Gyrych Ja.* Urbanizacija jak skladova rozvytku mist URSSR v 1950-h – na pochatku 1960-h rokov [Urbanization as a component of cities development in the USSR in 1950s and early 1960s] // Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija: Istorija. 2008. № 94-95. S. 16-19. [in Ukrainian].

DASO – Derzhavnyj arhiv Sums'koi' oblasti [State Archive of Sumy Region] [in Ukrainian].

Zhbanova, 2015 – *Zhbanova K.* Organizovanyj nabir robotnykiv u vidbudovi Donbasu (1943-1950 rr.) [Organized recruitment of workers in the reconstruction of Donbas (1943-1950)] // Siverjans'kyj litopys. 2015. № 1. S. 174-181. [in Ukrainian].

Korol, 2012 – *Korol V. M.* Chysel'nist' uchniv's'kogo kontyngentu shkil systemy trudovyh rezerviv Luganshhyny u vidbudovchij period (1943-1950 rr.) [The number of students in the schools of the Labour Reserve system of Luhansk region in the reconstruction period (1943-1950)] // Sums'kyj istoryko-arhivnyj zhurnal. 2012. № XVIII-XIX. S. 119-125. [in Ukrainian].

Loboda, 2012 – *Loboda M. K.* Trudovi resursy u vazhkij promyslovosti Ukrainy pid chas nacysts'koi' okupacii' ta u vidbudovnyj period (1941-1950) [Labour resources in the heavy industry of Ukraine during the Nazi occupation and the Reconstruction Period (1941-1950)]. Kyiv: In-t istorii' Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. 206 s. [in Ukrainian].

Sbornik, 1956 – Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938 – iyul' 1956 gg.) [Collection of laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR (1938 - July 1956)]. Moscow: Gos. izd. jurid. lit., 1956. 500 s. [in Russian].

Selec'kyj, 2012 – *Selec'kyj A. V.* Profesijna pidgotovka robotnychyh kadriv v Ukraini (1920-1959 rr.) [Professional training of workers in Ukraine (1920-1959)]: monograph. Kyiv: Vyd-vo In-tu prof.-tehn. osvity NAPN Ukrainy, 2012. 176 s. [in Ukrainian].

Spravochnik, 1946 – Spravochnik po zakonodatel'stvu dlja ispolnitel'nyh komitetov sovetov deputatov trudjashhihsja [Guide to legislation for executive committees of councils of workers' deputies]. Т. 1 / pod obshh. red. K. P. Gorshenina. Moscow: Jurid. izd. M-va justicii SSSR, 1946. 516 s. [in Russian].

Труд, 1988 – Труд в СССР: статистический сборник [Labour in USSR: statistics collection] / Goskomstat SSSR. Moscow: Finansy i statistika, 1988. 302 s. [in Russian].

Т'оніс, 2005 – *Т'оніс Ф.* Spil'nota ta suspil'stvo [Community and society] / per. z nim. Kyiv: Duh i litera, 2005. 262 s. [in Ukrainian].

ЦДАВОВУ – Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Filtzer, 2002 – *Filtzer D.* Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System after World War II / D. Filtzer. Cambridge (Great Britain): Univ. Press, 2002. 294 p.